

**Сергій Капранов**

**Дороговказ у пошуках духовних смислів**

**Sergii Kapranov**

**A Guide for Searching Spiritual Meanings**

**Abstract.** The review deals with the new Ukrainian translation of *The Quest: History and Meaning in Religion* by Mircea Eliade. The book, first time published in 1969, is based on revised and supplemented articles from 1961–1967, written in Chicago. Thus, it can be considered the result of Eliade's first American decade. It is famous for the concept of the "New Humanism". *The Quest* is the third book by Eliade published in Ukraine. The translation is done on a high professional level by Anna Maria Basauri Ziuzina, herself a specialist in the field of Religious Studies. The scholarly editor of the book is Alexander Sarapin, a well-known researcher of Eliade in Ukraine.

Українські переклади класиків релігієзнавства – явище, на жаль, нечасте, і кожне таке видання є подією у вітчизняному науковому житті – надто, коли йдеться про такого автора, як Мірча Еліаде, чиє значення вийшло далеко за межі однієї наукової дисципліни. Книга, про яку йдеться, є другою в серії перекладів його праць, що їх видає «Дух і Літера». Серію розпочав у 2016 р. «Трактат з історії релігій» [Еліаде 2016]. До того українською мовою вийшла лише одна книга Еліаде – збірка, до якої увійшли «Священне і мирське», «Міфи, сновидіння і містерії», «Мефістофель і андрогін» та «Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання» [Еліаде 2001].

«Пошуки» (в оригіналі «The Quest: History and Meaning in Religion» [Eliade 1969]) – плід зрілої наукової творчості Еліаде, останнього її періоду, пов'язаного з Чиказьким університетом, у

видавництві якого ця книга вперше побачила світ 1969 р. У її основі – перероблені й доповнені статті 1961–1967 рр., а глава 8 була написана спеціально для цієї книги. Отже, «Пошуки» можна вважати свого роду підсумком першого американського десятиріччя Еліаде. Невдовзі, 1971 р., у паризькому видавництві «Галлімар» вийшов авторизований французький переклад під назвою «Ностальгія за витоками. Методологія та історія релігій» [Eliade 1971]. З цього перекладу був зроблений російський переклад 2006 р. [Элиаде 2006].

На відміну від інших відомих праць вченого, у центрі його уваги в «Пошуках» є не стільки релігія чи певне релігійне явище, скільки саме релігієзнавство, насамперед – його місія в сучасній культурі. Як зазначає автор у передмові, історія релігій містить «послання», що «розкривають фундаментальні екзистенційні ситуації, які безпосередньо стосуються сучасної людини» [Еліаде 2018, 9], і завдання релігієзнавця – розшифрувати їх. Еліаде наголошує, що книга адресована не лише спеціалістам, а всім «порядним людям» і «розумним читачам», її мета – «наголосити на культурній функції, котру може виконувати історія релігій у десакралізованому суспільстві, а також розробити систематичну герменевтику сакрального та його історичних маніфестацій» [там само, 12].

Хоча автор і називає «Пошуки» нарисами, перед нами не просто збірка – ця книга має струнку архітектоніку. Вона складається з восьми глав, які діляться на дві рівні групи: у перших чотирьох Еліаде розмірковує над історією та проблемами релігієзнавства, наступні чотири – герменевтичні етюди, присвячені окремим (але взаємопов'язаним) темам – священній історії, міфічній географії та есхатології, ініціації, релігійному дуалізму.

Відкриває книгу глава «Новий гуманізм», яка має програмний характер. У ній розкрито одну з головних концепцій релігієзнавчої думки і філософії Еліаде. Йдеться про нове розуміння людини, нову філософську антропологію, яку має породити діалог Заходу з культурами Азії та «так званих примітивних народів», що звільнилися від колоніального гноблення і стають «активними суб'єктами історії» [там само, 14]. Ключову роль у цьому процесі Еліаде відводить релігієзнавству (історії релігій, у його термінології), оскільки воно дозволяє зрозуміти все розмаїття екзистенційного досвіду людини як істоти релігійної (*homo religiosus*). Для цього, вважає він, потрібно створити цілісну науку про релігії, подолавши, наскільки це можливо, протистояння двох підходів – феноменологічного та історичного.

Друга глава – «Історія релігій у ретроспективі: від 1912 року і далі» містить огляд головних напрямів, шкіл і персоналій у ро-

звітку релігієзнавства в зазначений період (до 1960-х рр. включно). Ця глава, крім усього іншого, цінна для наших молодих релігієзнавців тому, що наразі немає жодної історії релігієзнавства ХХ ст. українською мовою, і такі постаті як Йоахім Вах або Рафаль Петаццоні майже невідомі в Україні. Завершує главу важливий висновок: «Історик релігії лише в тій мірі виконає свою роль у сучасній культурі, в якій йому вдасться перетворити свої матеріали на духовне послання за допомогою герменевтики» [там само, 60].

У третій главі, «Пошуки “витоків” релігії», Еліаде розглядає становлення релігієзнавства у широкому культурному контексті, показуючи, як той самий *Zeitgeist* породив теорію еволюції, позитивізм і спіритизм, порівняльну міфологію Макса Мюллера й теософію Блаватської. Вчений зауважує, що «пошуки витоків людських інститутів та культурних витворів продовжують і доповнюють пошуки природознавцями походження видів, мрію біолога про розуміння витоків життя, зусилля геолога й астронома зрозуміти походження Землі та Всесвіту» [там само, 70]. Усі вони свідчать про «певну ностальгію за витоковою, початковою, універсальною *матрицею*»; це ж саме «захоплення *абсолютним началом*, початком усіх речей, є характерним і для так званої архаїчної свідомості» [там само, 66]. Ця думка дуже важлива: не дарма у французькому виданні її винесено в титул книги. Проте пошук витоків призводить до зіткнення з історією, у якій відбувається «смерть Бога» як Його забуття (Ендрю Ленг, Вільгельм Шмідт) чи як вбивство (Ніцше, Фройд). Відтак, «нині історик релігій вже знає, що не може досягти “витоків” релігії» [там само, 78]. Проте історична обумовленість має свої позитивні сторони – вона означає, що людина є творцем, «створює себе в історії». Відтак релігієзнавець не може ігнорувати жодну релігію – кожна з них є унікальною творчою відповіддю на історичні та космічні виклики.

Четверта глава «Криза і відновлення» присвячена сучасному (на момент написання книги) стану релігієзнавства. Еліаде констатує втрату релігієзнавством того місця в інтелектуальному житті, яке воно мало в часи Макса Мюллера та Фрезера. Причина, на думку румунського вченого, полягає в надмірній сором'язливості та несміливості науковців, спричиненій, зокрема, перебільшенням значення видатних попередників та тенденцією до «сцієнтизму» в гуманітарних науках. Це призводить до втрати креативності, надмірної вузької спеціалізації, фрагментарності досліджень. Еліаде вважає, проте, що історія релігій заслуговує на «краще місце, щоби сприяти розширенню західного культурного горизонту і зближенню з представниками східних та архаїчних культур» [там само, 87]. Щоби повернути історію релігій на «ту

центральну позицію, на яку вона заслуговує» [там само, 89], її основним напрямом має стати цілісна або ж творча герменевтика, «покликана розшифрувати та пояснити всі види зустрічі з сакральним від доісторичних часів до наших днів» [там само, 88]. Відкриваючи нові, невідомі західній людині екзистенційні ситуації, творча герменевтика має створити нові культурні цінності, збагатити культуру й тим самим змінити людину, до того ж вона «може відкрити нові перспективи для західної думки, точніше кажучи, для філософії та для мистецьких творів» [там само, 94].

З прикладами такої творчої герменевтики читач знайомиться в наступних розділах. У п'ятій главі «Космічний міф і “священна історія”» на аналізі двох прикладів – міфології даяків нгаджу з Борнео та племен аранда з Центральної Австралії – Еліаде виявляє «два типи первинності: 1) докосмічна, надісторична первинність та 2) космогонічна або історична первинність». Їм відповідають «два різновиди *релігійної ностальгії*: 1) бажання повернути первинну цілісність, що існувала до творення (...) та 2) бажання відновити первісну епоху, яка розпочалася одразу після творення» [там само, 126–127]. Другий тип первинності пов'язаний зі священною історією (сукупністю міфів про походження рослин, тварин, людини тощо) і з процесом відчуження бога-творця. Шоста глава «Рай і утопія: міфічна географія та есхатологія» присвячена двом прикладам пошуків раю – західною людиною в процесі колонізації Північної Америки та південноамериканським племенем тупі-гуарані. В обох випадках пошук ідеального місця на земному просторі поєднаний із прагненням повернутися до часу першотворення.

У сьомій главі «Ініціація і сучасний світ» основна увага приділена моделям ініціації в західній літературі від античності до сучасності та дослідженням цієї теми. Еліаде вважає важливим «те, що деякі літературні твори, як давні, так і сучасні, інтерпретувалися – істориками, критиками та психологами – як такі, що мали прямий, хоча й не усвідомлений, зв'язок із процесом ініціації». Насамперед це пов'язано з тим, що «у своїх найскладніших формах ініціація надихає та спрямовує духовну активність» [там само, 177]. Але головне, що такі дослідження свідчать про ностальгію за ініціативним досвідом – адже на Заході ініціація як така зникла, але її сценарії та символи збереглися на рівні несвідомого. Це відповідає прихованому стану сакрального в сучасному світі. Еліаде вважає: «ми повинні спробувати демістифікацію у зворотному напрямі» [там само, 178], тобто виявити сакральні елементи за профанною зовнішністю творів літератури та мистецтва.

Востанній, восьмій главі «Пролегомени до релігійного дуалізму: діади та полярності» на обширному матеріалі – від індіанців обох Америк до Індонезії, Індії, Тибету, Китаю – виділено дві групи полярностей: 1) космічні та 2) полярності, безпосередньо пов'язані з людським існуванням. Перша група включає полярності простору, часу та процесу космічного життя; друга включає полярності чоловік/жінка, етнічні, міфологічні, релігійні, етичні дихотомії. Далі, можна виділити системи з взаємодоповнюючими полярностями й такі, де вони антагоністичні (лише тут можна казати про дуалізм). Саме в останніх набуває важливого значення ідея зла. Еліаде вказує також на розмаїття варіантів розв'язання проблеми протилежностей: боротьба, союз, *coincidentia oppositorum*, трансцендування тощо. Насамкінець він зауважує, що ця тема заслуговує на спеціальне дослідження, оскільки можна припустити, що «саме чисельність та надзвичайне різноманіття таких рішень викликали критичну рефлексію і підготували прихід філософії» [там само, 241].

Як бачимо, книга загалом присвячена пошукам – витоків релігії, земного раю, первинної цілісності, священної історії, особистого оновлення в процесі ініціації, сакрального, схованого під маскою профанного. І невгамовному прагненню людини знайти «універсальну матрицю». Вірний собі, Еліаде також шукає першовитоки релігієзнавства, щоби подолати його кризу. На жаль, справдився найгірший сценарій з описаних ним, і кризовий стан триває досі, а «новий гуманізм» залишився незавершеним проектом. Тому книга залишається актуальною.

Насамкінець кілька слів про український переклад. Безперечно, він виконаний на високому професійному рівні й заслуговує на позитивну оцінку, і не лише через гарну українську мову. Попри непрості філософські ідеї й насиченість спеціальними термінами та іншомовними словами (нерідко вельми екзотичними), текст читається легко й цікаво. Анні Марії Басаурі Зюзіній вдалося донести до читача думку Еліаде – не в останню чергу тому, що вона сама фахівець у царині релігієзнавства. Поза сумнівом, важливу роль відіграв у цьому й науковий редактор, відомий релігієзнавець і знавець творчості Еліаде – Олександр Сарапін (він, до речі, редагував і переклад «Трактату з історії релігій»). Його примітки дуже доречні й допомагають читачеві, так само, як і покажчик. Оскільки в нас звикли озиратися на все російське, зазначу, що російський переклад у порівнянні з українським програє: він зроблений із перекладу, а не з оригіналу, у нього не було редактора, що позначилося на якості, врешті, у ньому немає покажчика.

Треба зазначити, що, на жаль, помилки й неточності зрідка трапляються й у рецензованому нами виданні. Наприклад, на с. 69 читаємо: «якщо й існує щось характерне для всіх західних традицій, то це якраз і є антиеволюціоністське уявлення про духовне життя». Насправді ж йдеться про *східні* традиції (Eastern traditions) [Eliade 1969, 43]. На с. 123 про персонажів міфології аранда сказано, що вони «могли лише постарішати або померти», а це суперечить наступному твердженню, ніби смерті тоді на землі не було. В оригіналі ж «neither could they grow old or die» [Eliade 1969, 84], тобто «вони не могли ані постарішати, ані померти». Проте подібні випадки поодинокі й вони не впливають на загальний високий рівень перекладу. Сподіваємося, що всі вони будуть виправлені при перевиданні. І маємо надію, що переклад релігієзнавчих праць Еліаде українською мовою буде продовжено.

### Посилання / References

Еліаде, М. (2001). *Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання* / Пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно. Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”.

Еліаде, М. (2016) *Трактат з історії релігії* / Пер. з фр. Олексія Панича. Київ: Дух і Літера.

Еліаде, М. (2018) *Пошуки. Історія та смисл в релігії* / Пер. з англ. Анни Марії Басаурі Зюзіної, Київ: Дух і літера.

Еліаде, М. (2006) *Ностальгія по истокам* / Пер. В. П. Большакова. Москва: Институт общегуманитарных исследований.

Eliade, M. (1969) *The Quest: History and Meaning in Religion*. Chicago: University of Chicago Press.

Eliade, M. (1971) *La nostalgie des origines. Méthodologie et histoire des religions*. Paris: Gallimard, 1971.

Eliade, M. (2001). *Svyashchenne i myrske; Mify, snovydinnya i misteriyi; Mefistofel i androhin; Okultyzm, vorozhbyt-stvo ta kulturni upodobannya* / Translation by H. Koryan, V. Sakhno. Kyiv: Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko “Osnovy”.

Eliade, M. (2016) *Traktat z istoriyi relihiyi* / Translation by Oleksiy Panych. Kyiv: Dukh i Litera.

Eliade, M. (2018) *Poshuky. Istoriya ta smysl v relihiyi* / Translation by Anna Mariya Basauri Zyuzina, Kyiv: Dukh i litera.

Eliade, M. (2006) *Nostalgiya po istokam* / Translation by V. P. Bolshakov. Moskva: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy.